

Б.Қ. Исабек¹, Е.С. Шаланов²

*¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, профессор м.а.
Шымкент қ., E-mail: barsha73@mail.*

*² Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, 2 курс докторанты,
Шымкент қ., E-mail:sake.82@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ТАРИХЫ

Аңдатпа

XX ғасырдың 30-50 жылдары Қазақстанға қоныс аударту үрдісі ұйымдасқан және күштеу-мәжбүрлеу түрінде басталды. Халықтарды жазықсыз жер аудару мәселелері кеңестік кезеңде құпия сақталып келді. XX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында ғана тарихтағы «ақтаңдақтар» мәселелері зерттеле бастады. Сондай мәселелер қатарында жазықсыз күштеп жер аударылған халықтар мен олардың тағдыры болды. Күштеп қоныс аударылған, бүгінде екінші отанында тұрақтап қалған басқа ұлт өкілдерінің өткен тарихы-ның көлеңкелі тұстарының беттері ашылды. 1930 жылдардың ортасынан бастап Қазақстан аумағына жоспарлы түрде күштеп көшіру жұмыстары жүргізілді. Ұлы Отан соғысы жылдарында тұрғындарды күштеп көшіру Сталиндік қуғын-сүргіннің құрамдас бір бөлігіне айналды. Мақалада Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы және соғыс уақытындағы тұтастай халықтарды күштеп қоныс аудару және депортация-ланған халықтар сенімсіз сатқын этностар қатарына жатқызылғаны қарастырылады. Бұндай саясаттың құрбандары болған халықтар: кәріс, неміс, поляк, армян, эзирбайжан, грек, қалмақ, қарашай, ингуш, шешен, балқар, қырым татарлары, түріктер т.б. болды.

Түйін сөздер: депортация, жазықсыз жер аудару, саясат, халықтар, тарих.

Исабек Б.Қ.¹, Шаланов Е.С.²

*¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, и.о. профессора
г. Шымкент, E-mail: barsha73@mail.*

*² Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г. Шымкент, докторант 2 курса, E-mail:sake.82@mail.ru*

ИСТОРИЯ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ НА ТЕРРИТОРИЮ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В 30-50-е годы XX века процесс выселения народов в Казахстан начался в принудительном и организованном порядке. Вопросы принудительного переселения народов в советский период держались в тайне. Только в конце 80-х годов XX века начали изучать проблемы «белых пятен» в истории. В числе таких проблем были принудительное переселение народов и их судьбы. Были раскрыты страницы теневой истории прошлого представителей других национальностей, которые были насильственно переселены в Казахстан. С середины 1930-х годов были проведены планомерные работы по принудительному переселению на территорию Казахстана. В годы Великой Отечественной войны насильственная эвакуация населения стала составной частью сталинских репрессий. В статье рассматривается, что депортация народов в целом, в преддверии Великой

Отечественной войны и в военное время, отнесены к числу значительного изменения количества этносов. Жертвами такой политики стали народы: корейские, немецкие, польские, армянские, азербайджанские, греческие, калмыкские, карачайские, ингушские, чеченские, балкарские, крымские татары, турки и др.

Ключевые слова: депортация, насильно переселённых народахневинное переселение, политика, народы, история.

Issabek B.K.¹, Shalanov Y.S.²

*¹ South Kazakhstan state pedagogical university, associate professor, Shymkent c.
E-mail: barsha73@mail.*

*² 2nd year Doktoral, South Kazakhstan state pedagogical university, Shymkent c.
E-mail:sake.82@mail.ru*

HISTORY OF DEPORTED PEOPLES TO THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

In the 30-50 years of the 20th century, the process of eviction in Kazakhstan began in a forced and organized form. Questions of population transfer in the Soviet union were kept confidential. Only in the late 1980s of the 20th century started investigation the problems of "White Spots" in history. Among such problems were the forcibly deported people and their fate. The pages of the shadow history of the past of representatives of other nationalities who were forcibly resettled were revealed, that today they live in a second homeland. Since the middle of 1930s, systematic work has been carried out to forcibly relocate to the territory of Kazakhstan. During the Great Patriotic War, forced evacuation of the population became an integral part of Stalin's repressions. The article considers that the forced relocation of people in general in the run-up to the Great Patriotic War and in wartime, and the deportation of deported people are classified as unreliable changed ethnic groups. The victims of such policy were the people: Korean, German, Polish, Armenian, Azerbaijani, Greek, Kalmyk, Karachai, Ingush, Chechen, Balkar, Crimean Tatars, Turks, etc.

Keywords: deportation, relocation, politics, people, history.

Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы және соғыс уақытындағы тұтастай халықтарды күштеп қоныс аударуды зерттеу бүгінгі күндегі тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бір болып табылады. Халықтарды жазықсыз жер аудару мәселелері кеңестік кезеңде құпия сақталып келді. Өйткені олардың қоныс аудару себебін айтатын болсақ, социалистік қоғамның жүргізген саясатының бет пердесі ашылар еді, сондықтан бұл тақырып та жабық тақырыптың бірі саналды. Жылдар бойы арнайы мамандар мен зерттеушілер үшін, күштеп көшірілген халықтар туралы мұрағат құжаттарын қолдануға рұқсат беріл-мегендіктен, бұл тақырып туралы толықтай мағлұмат берілмеді. Тек ХХ ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында ғана тарихтағы «ақтаңдақтар» мәселесі қайта қаралып, зерттеле бастады. Сондай мәселелер қатарындағы жазықсыз күштеп жер аударылған халықтар мен олардың тағдыры туралы зерттеу жүргізу ғалымдар мен зерттеушілер тарапынан қолға алынды. Күштеп қоныс аударылған, бүгінде екінші отанын-да тұрақтап қалған басқа ұлт өкілдерінің өткен тарихының көлеңкелі тұстарының беттері ашылды.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан 130-дан астам этнос өкілдерінің басым көпшілігі – Кеңес дәуірінде депортацияланғандар. Депортация латынның «deportatio – шығару, қуғындау, көшіру» деген мағынасын білдіреді. Депортация жиі басқа бір мемлекетке шығып кеткен шетел азамат-тарына немесе азаматтығы жоқ этностарға қатысты қолданылады [1, 86 б.]. КСРО-дағы кейбір аз ұлттар өкілдерін жер аудару саясаты соғысқа дейін күшіне енген. ХХ ғасырдың 20-30 жылдары осындай ретпен Қазақстанға КСРО-ның басқа өлкелерінен бұрынғы байлық иелері, кулактар, діндарлар, ақсүйектер патша

өкіметі әкімшілік орындарында қызмет еткен шенеуніктер барлығы - 360 мыңдай адамдар жер аударылған [2,10 б.].

Қазақстан аумағы саяси жағынан алғанда кеңес жүйесіне қауіпті саналғандарды жер аударуға қолайлы болды. Сондықтан, Кеңес үкіметі шекара маңындағы және саяси қауіпті деп тапқан халықты ішке, яғни қазақ жеріне әкеліп орналастыра бастады. 1930 жылдардың ортасынан бастап Қазақстан аумағына жоспарлы түрде күштеп көшіру жұмыстары жүргізілді. 1930-1950 жылы тұрғындарды күштеп көшіру Сталиндік қуғын-сүргіннің құрамдас бір бөлігіне айналды. КСРО-да ең көп орын алған жаппай қуғын-сүргіндік көші-қондардың төмендегідей түрлері қолданылды: – этностың белгілері бойынша депортация («жазаланған халық», «шекараларды тазалау», «сенімсіз халық»); – әлеуметтік-таптық белгілері бойынша депортация (1934 жылға дейінгі кулактарды жер аудару) кезінде келгендерді арнайы көшірілгендер (спецпереселенцы) десе; - саяси мүдде негізіндегі 1934-1944 жылдары көшірілгендерді «еңбек қоныс-тарындағылар» деп атады. 1944 жылдан бастап «арнайы қоныс аударылғандар» деген атау қолданылды. [3,49 б.]

Кеңестік кезеңде Ұлы Отан соғысына дейін және соғыс жылдарында депортацияланған халықтар қатарында: кәрістер, поляктар, түріктер, ирандықтар, күрдтер, әзірбайжандар, қарашайлар және тағы басқа ұлт өкілдері болды. Депортацияланған халықтар сенімсіз сатқын этностар қатарына жатқызылып, туған жерлерінен жер аудартылды. Бұндай саясаттың алғашқы құрбандарының бірі кәріс халқы болды.

XX ғасырдың 30-шы жылдары кеңестік жүйе алғаш күш қолдану арқылы қоныс аудару саясатын кәріс халқына қолданды. Кәріс халқының республикаға қоныс аударған алғашқы өкілдері 1935-1936 жылдары алғашқы партизандар мен корей азаттық қозғалысының өкілдері болды [4, с.109].

КСРО Халық комиссарлары кеңесі және БК(б)П Орталық комитеті 1937 жылы 21 тамызда № 1428-326 шешімімен «Қиыр Шығыстағы шекара маңындағы корей тұрғындарын көшіру туралы» қаулы қабылданды. Қабылданған қаулының себебін, олар «Жапон шпионажының Қиыр Шығыс өлкесіне енуіне жол бермеуі мақсатында ...» деп түсіндірді [5, 382 б.]. Қабылданған қаулы негізінде КСРО аумағына Бурят Моңғол АССР, Хабаровск, Приморье өлкелерінен және Чита облысынан корейлер жаппай қоныс аударылды. Корейлерді Қиыр Шығыстан күштеп көшіру 1937 жылдың тамызында басталып, сол жылдың қазанында-ақ мерзімінен бұрын аяқталды. КСРО Ішкі істер халық комиссары Н.Ежов КСРО Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы В.Молотовқа: «Құрамында 36442 отбасы – 171781 адамы бар, оның ішінде Өзбек КСР-іне 16272 отбасы, яғни 76525 адам, Қазақ КСР-іне – 20170 отбасы, яғни 95256 адам тиеген 124 эшалонмен көшірілді...», - деп мәлдеме жасаған [6, с.128 б.]. Корейлер күштеп қоныс аудару-дың екі кезеңі бастарынан өткізді. Бірінші кезеңі 1937 жылдың күзінен – 1938 жылдың көктеміне дейін. Бұл кезеңде Қиыр шығыстан көшіріп келген корей халқын жер төлелерде, қоймаларда, ат қоралар мен шошқа бағатын жерлерге, бұзылған мешіттер мен ескі түрме ғимараттарына қоныстандырды [7, с.51].

КСРО НКВД-ның жасаған жоспары негізінде алғашында алты мың адамды Қазақстанға қоныстандыру, олардың жартысы Аралда, Балқашта балық аулаумен айналысу және қалған бөлігі Оңтүстік Қазақстанда күріш өсірумен айналысу болды. Қазақстандағы корейлердің саны ай сайын өсті, 1938 жылы 1 ақпандағы олардың саны 20789 отбасы яғни 98454 адам болды [7, с.69]. Республикада аумағында олар: Алматы облысына – 1616 отбасы, 7851 адамнан құралған; Оңтүстік Қазақстан облысына – 43181 адамнан құралған 8867 отбасы; Ақтөбе облысына – 7666 адамнан тұратын 1744 отбасы; Солтүстік Қазақстан облысына – 9350 адамнан құралған 2299 отбасы; Қарағандыға – 14792 адамнан құралған 3073 отбасы; Қостанайға – 720 отбасы 3746 адамнан құралған; Батыс Қазақстанға – 9017 адамнан тұратын 1950 отбасы [8,83 б.]. 1938 жылы қоныс аударудың екінші кезеңі басталды. Осы уақыттан бастап корейлерді тұрақты тұратын жерлерге қоныстандырды. Олар бос жатқан жерлерге, елді мекендерден алыс, артта қалған совхоздарға қоныстандырылды. Кесте [8, с.70].

№	Атауы	1939	1959	1970	1979	1989
---	-------	------	------	------	------	------

		Адам саны	% үлес	Адам саны	% үлес	Адам саны	% үлес	Адам саны		Адам саны	% үлес
1	Жамбыл облысы	4090	4,2	-	-	8 220	10,10	11,358	12,3	13,360	12,9
2	Оңтүстік Қазақстан облысы	6 041	6,3	-	-	9 862	12,1	11,071	12,0	11,430	11,1

1939 жылдары корейлердің көптеген конституциялық және азаматтық құқықтарына шектеулер жасалды. Тұрған жерлеріндегі төлқұжаттық шектеу милицияның қадағалауына ұласты. Корей жастары Кеңес әскерінде қызмет ету құқығынан айырылды.

Кеңес үкіметі Ұлы Отан соғысының алдында Түркия мен Иран шекаралары маңында тұратын аз ұлттарға сенімсіздігін күшейтті. Кеңестер билікке келгеннен кейін Әзірбайжан құрамында Күрдістан автономиялы республикасы 1923 жылы құрылады. Оларды 1936 жылы «сенімсіз халықтар» қатарына жатқызды. Сонымен қатар 1937 жылдың 5 шілдесінде БК(б)П Орталық комитетінің Саяси бюросының шешімімен Армения шекарасы жанында 500 шаруашылық 3-5 айдың ішінде көшірілуі тиіс болды. Осы шешіммен ешбір негізсіз 7,3 мың күрділер Армения, Әзірбайжан, Грузия, Түркіменстан аймақтарынан Орта Азия және Қазақстанның 14 облысы мен 110 ауданына орналастырылады [8,83 б.].

1937 жылдың күзінде Әзірбайжанның Нахичеван аймағындағы 18 елді мекендегі күрділер депорта-цияланады. Шекара маңында тұратын күрділермен қатар ирандық, ассириялықтар мен түріктер, армяндар ішкі аймақтарға көшіру барысы 1936-1938 жылдар аралығында жүргізілді. Барлығы 553 күрді отбасы – 3101 адам, армяндар мен түріктерден 5968 отбасы – 2788 адам, жалпы 1121 отбасы – 5889 адам контрреволюция элементтері ретінде саналды саналды [9, 159 б.]. 1938-1939 жылдары қоныс аударылған ирандар негізінен Әзірбайжан КСР-ның Алибайрам, Астраханның – Базар, Ярдумлин, Акжебедин, Массалы, Кориягин, Зайгилан, Ленкоран аудандарынан болды [6, с.168.]. Оларды көшірудегі басты себеп шетелде туыстарының бар екендігі және олармен байланыс ұстауы болды

Тұтастай халықты жау деп депортациялау тоталитарлық жүйенің шектен тыс сорақылығы екені бәрі-мізге мәлім. Қазақстанда неміс ұлтының санының артуына 1930-шы жылдардың ортасында КСРО-ның батыс республикалардан немістердің де біртіндеп күштеп көшірілі бастауы да себеп болды. Б.Козинаның кітабында 1936 жылы республиканың еуропалық бөлігіндегі республикадан поляктарды қуғындау кезінде Украинадан Қазақстан аумағына 15 мың поляк және неміс шаруа қожалығы көшірілген [10, с.168.]. Поляктармен бірге шекаралық аймақта қоныстанған немістер де поляк ұлтымен қатар күштеп көшірілді. Бұған дейін қазақ жеріне немістер ерікті түрде келсе, ал ендігі жерде оларды күштеп қоныстандырды яғни депортациялады. Соғыс қарсаңына қарай Қазақстанда қоныс аударылған поляктар саны 102 мың болды. Бұл депортация саясатына он мыңдаған поляк ұлтшылдары ілінді. Олардың ішіне Германияның Польша-ны жаулап алғаннан кейін бас сауғалаған босқындары да кірді. 1940 жылдың ақпан және 1941 жылдың маусым айлары аралығында Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан, Литвадан 380 мың поляк депортацияланып, олардың көпшілігі арнайы қоныстарға орналастырылды [11, с.206]. Екінші дүниежүзі-лік соғысқа дейін Кеңес Одағының басшылығы Польшанының аумағында КСРО саясатына қарсы үздік-сіз қарсылық жүргізіледі деген оймен оны (потенциальды врагом) жау санады. Сонымен қатар шекаралық аумақта поляктардың орналасуы шпиондық база жасауға тиімді деп саналғандықтан бұл жерде тұрған поляктарды депортациялау мәселесі алдын ала анықталған еді [12, с. 272]. Қазақстанға поляктардың алғашқы көшірілуі 1939-1940 жылдары гитлерлік Германияның Польшаны жаулап алуы кезінде өтсе, екінші легі соғыс басталғаннан кейін қайта қолға алынды. 1940-1941 жылдары 200 мыңдай поляктарды Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Талдықорған облыстарына депортациялап, орналастырады. 1941 жылы Өзбекстанға депортацияланған поляктарды еліміздің Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарына қайтадан жер аударады. 1942

жылдың 28 қаңтарында Жамбыл облысына – 22051 поляк әкелінген. Соғыс жылдары қыстың қақаған аязында поляктардың көбісі ауырып қайтыс болды. Балалар өлімі көбейді.

Немістерді күштеп қоныс аударудың жаппай етек алуы 1941 жылы фашистік Германияның КСРО-ға соғыс ашуы кеңестік немістердің өмірінде ауыр кезеңі басталды. КСРО аумағындағы неміс халқын бір жерден екінші жерге еріксіз күш қолдану арқылы қоныстандыру 30-шы жылдардың соңынан бастау алып 1941-1945 жылдары ауқымды түрде жүргізілді. Депортацияға ұшыраған немістердің ауқымды бөлігі қазақ жеріне көшірілуі республикада олардың санының күрт өсуіне алып келді. Кеңес Одағында 1939 жылы 1427232 неміс болды, оларды бір аймақтан келесі аймаққа көшіру оңай болмады. КСРО-ның батыстағы шекаралас аудандары мен оның іргелес жатқан облыстарда тұратын немістерді күштеп қоныстандыру туралы алғашқы құжат 1941 жылы 26 тамызда ХКК мен КОКП Орталық комитетінде қабылданғанды. Онда «Саратов, Сталинград, Повольжедегі неміс автономиялық республикасының неміс-терін көшіру туралы қаулы қабылдады [13, с.265]. Сондай-ақ 1941 жылы 26 тамызда Ленинград қала-сының әскери кеңесінің шешімі бойынша «Ленинград қаласы мен оның маңайындағы таулы аймақтар-дағы немістер мен финдерді эвакуациялау туралы қаулы қабылданды [14, с.326]. Шешім мен онда қарастырылған нұсқаулықта Повольжедегі қоныстанған бүкіл неміс халқын Сібір мен Қазақстанға көшіру шешімі қабылданды. Қазақ КСР-не 100 мың адамды қоныстандыру жоспарланып, елдің солтүстігі Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Павлодар және шығысында орналасқан Семей, Шығыс Қазақстан облыстарына орналасатыны анықталды. Алайда мұрағат деректерінде депортацияланған немістерді Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы, Қарағанды облыстарына да орналастыру жұмыстары да жүрді. КСРО аумағындағы немістерге тағылған кінә ол бар болғаны неміс ұлтынан болды. Сондықтан олар фашистердің жақтаушылары болып саналды.

1941 жылы тамыз бен қараша айларында Повольже, Қырым АКСР, Украин КСР, Ленинград, Мәскеу және Ростов облысының маңындағы, Солтүстік Кавказ бен Тула облысында, Кабарда Балкар, Солтүстік Осетия, Краснодар өлкелерінен және одақтас Грузия, Әзірбайжан, Армения, Дағыстан және Шешен – Ингуш АКСР, Қалмақ АКСР де тұратын немістерді көшіру туралы қаулылар шығарылып, іс шаралар жүргізілді. Кеңес Одағында шоғырланып қоныстанған немістерді барлық аумақтарға мәжбүрлі түрде көшіру науқаны басталды.

1941 жылы қыркүйек – желтоқсан айларында КСРО да көшірілген немістердің жалпы саны 799459 адам болып ол КСРО аймағындағы немістердің 56%-дан астамы болды. Ғалым Қ.С. Алдажұмановтың мәліметі бойынша 1941 жылы Қазақстанға Повольжеден 420 мың немістер қоныстандырылды. 1945 жылдың аяғына қарай республикада 300600 немістер қалды. Бұл барлық қоныстанған немістер және 1942-1945 жж. КСРО-ның батыс аудандарынан депортацияланғандарды қосып есептегендегі саны. [15, с.144]

Сталиндік депортация туралы НКВД мен МҚК-нің құжаттары мен «Сталиндік депортациялау» деген құжаттар жинағындағы құжаттар мәліметтеріне сүйеніп, олардың саны 400 мыңнан асып жығылатынын және олардың санының көбеюіне соғыстан кейінгі еңбек лагерлерінің құрылуына байланысты екендігі туралы зерттеушілер П.Б. Ремпель, Н.А. Ефремова-Шершукова мәліметтер береді. Ол бойынша Қазақстан-ға депортацияланған немістер республиканың 14 облысының 12-не орналастырылды. Олар 1941-1945 жж. Ақмола облысына – 72330, Солтүстік Қазақстанға – 62542, Қостанай облысына – 58380, Павлодар облысы-на – 53135, Семей облысына – 45767, Шығыс Қазақстан облысына – 29269, Оңтүстік Қазақстан облысына – 24378, Қарағанды облысына – 20043, Ақтөбе облысына – 11606, Жамбыл облысына – 10575, Ақтөбе облысына – 11606, Алматы облысына – 9099, Қызылорда облысына – 4807, ал республика бойынша – 407931 неміс этносының өкілдері орналастырылды [16, 69-70]. Немістерді Қазақстанға көшіру жұмыстары 1944-1945 жылдары Украина, Белорусия, Латвия, Литва, Эстония жеріндегі немістер Сібір мен Қазақстанға көшірілді. МҚК 1944 жылы 29 желтоқсанда Қазақстанға 2 мың неміс көшірілді [17, с.590]. Республикаға 1945 жылдың соңына қарай 9000 мың неміс отбасылары көшірілді. Депортациялау жылдарында

Қазақстанға Одақтас республикалардан 1942 жылы Қазақстанға көшірілген немістердің саны 382102 адам болса, одан кейінгі жылдары көшірілгендермен қоса есептегенде республикаға көшірілгендердің барлығы 444005 адам санын құрады [18, 11 б.].

Ал 1943-1944 жылдары Қазақстан жеріне Солтүстік Кавказдан, Қырым мен Закавказьеден барлығы 507480 адамнан құралған армян, әзірбайжан, грек, қалмақ, қарашай, ингуш, шешен, балқар, қырым татарлары, түріктер депортацияланады. 1942 жылдың тамызынан 1943 жылдың қаңтарына дейін қара-шайлықтардың жері неміс басқыншылардың қолында болып, бұл территория жаудан тазартылғаннан кейін Кеңес өкіметі 1943 жылдың 12 қазанында «Қарашай автономиялық облысын жою және территория-дағы әкімшілік төңіректі қайта құру» туралы құпия қаулы қабылдайды. Бұдан кейін Кеңес өкіметі «неміс басқыншылары Қарашай Автономиялық облысына басып кірген кезеңде қарашайлар опасыздық көрсе-тіп, сатқындық жасап, көптеген адамдарды немістерге ұстап берген, неміс-фашистерінің құрған ұйымына кіріп, Кеңес өкіметіне қарсы соғысты» деген желеумен Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Жоғарғы Кеңес қаулысымен Қарашай автономиялық облысы жойылды. 1943 жылдың 14 қазанында КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі қарашайлықтарды туған жерінен көшіру туралы құпия қаулы шығара-ды. Сөйтіп, ұлтты қатаң жазалау мақсатымен, 70 мыңға жуық тұрғыны бар Қарашай Автономиялық облысы жойылды. 1943 жылдың 2 қарашасы күні 14774 қарашайлық шаңырақ, жалпы саны 69267 адам Қазақстан мен Қырғызстанға депортацияланды. Қазақстанның Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыс-тарына 11711 шаңырақтан құралған 45529 адам бөлінеді [3, 58 б.]. Соғыс жылдарында да түріктер (месхеті), хемшиндер, күрдтерді күштеп көшіру жүргізілді. Л.Берия 1944 ж. 24 шілдесінде өз хатында И.Сталинге КСРО-ның Грузиядағы шекаралық қауіпсіздік жағдайын жақсарту мақсатымен, осы мәселеге сәйкес Ахалщых, Адыген, Ахалкалак, Аспиндзы, Богданов аудандарындағы және Аджар АКСР кейбір елді-мекендерінен 16 мың 700 түрік, күрд отбасыларын күштеп қоныс аударудың керектігін жазды. Сонымен қатар Грузияның басшылары көрсетілген аудандардағы түгелдей мұсылмандардан тазалау жүргізіліп келді. Сөйтіп көрсетілген елді мекендердегі месхетия мұсылмандарын күштеп көшіру 1944 ж. 14 қарашасынан бастап, 1945 ж. қаңтарында аяқталды. Оның барысында 220 елді-мекеннен 86 мың мұсылман көшірілу жоспарланған, ал шын мәнінде 96367 адам күштеп қоныс аударылған. Осы тізімде түріктер 66823, күрдтер 8843, хемшиндер 13997 тұрғындарды құрады [19, с.108-109]. Түркиямен туыстық байланыстары бар және сенімсіз ұлттар қатарына жатқызған Кеңес өкіметі түріктерді алғашқы тілі ұқсас болғандықтан әзірбайжандарға қосты. Кейінірек түбі бір түрік халықтары ретінде күшейіп кетуінен үрейленіп, 1925-1940 жылдары күштеп олардың ұлты мен тегін грузин деп өзгертті. Көп кешікпей алғашқыда әзірбайжан, одан грузин деп жазылған түріктер мен әзірбайжандарды орналастырған аймақ-тарынан тағы да күштеп көшірді. Құжаттарында ата-тегі мен ұлтын сақтаған түрік отбасыларында дүниеге келген сәбилерге төлқұжат берілмеді. Қазақстанға түрік-месхетиндер деп бөліп түрік этностарын алғашқыда 1938 жылдың соңында күрдтер мен армяндармен бірге күшпен жер аударылды. Түріктерді депортациялаған кезеңде КСРО-да тұрған елді мекендерінің атауымен және тарихи даму ерекшеліктеріне орай субэтностық негізді қалаған оларды түрік-ахыскалар, түрікхемшилдер, түрік-терекеме деп бөліп атау қалыптасты. Бұлардан басқа түріктерді түрік-месхет деп Месхетия территориясымен атап бөлу осы депортация кезеңінде басталды. Түрік-месхет деп бөліп отырған түріктер негізінен түрік-ахыскалар еді. Депортация кезеңінде Месхетия территориясында түріктер мүлдем жоқ болды деуге келеді. Бұл Л.Берияның сол уақытта өзге де аз санды ұлттарға жасаған қиянаты секілді түріктерді тарихи түбірінен шатастыру мақсатында жасалған саясат болды.

1944 жылдың 31 қаңтарында КСРО Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің Солтүстік Кавказдан шешен және ингуш ұлттарын депортациялау туралы №5073 құпия шешімі шығарылды. Шешім бойынша депортацияланған шешендер мен ингуштерді Қазақстан мен Қырғызстанға орналастыру көзделді. 1944 жылдың 21 ақпанында осы шешімді жүзеге асыру жайындағы жарлық шықты. Шешен-Ингуш АКСР-ін жою, халқын жер аудару мәселесін Л.Берия басқарды. 1944 жылдың 24-29 ақпанында барлығы 478479 шешен мен ингуш

этностары жер аударылды. 1944 жылдың наурыз айының ортасында Қазақстанға шешендер мен ингуштер тиелген эшалон жетеді. 1945 жылғы қазанда берілген мәлімет бойынша Қазақстанда барлығы 406375 шешен мен ингуш ұлттарының өкілдері болған [20, с.4.]. 1944 жылы Кабардин-Балқар АКСР-і Кабардин АКСР-і болып өзгертіліп, балқарлар Қазақстанға қоныс аударылды. Бұл әрекеттің астарында бөлініске салынатын жер мәселесі де тұрды. Эльбрус, Чегем, Хуламо-Безенгиев, Черек және Нальчик қаласындағы балқарлар тұратын территорияның аймағы Грузияға, ал қалған территориясы РСФСР-ға берілді. 1944 жылдың 5 наурызында шыққан жарлық бойынша 1944 жылғы 8 наурызда ертемен 2 сағаттың ішінде НКВД-ның НКВД-ның 21 мың жауынгерінің күш көрсетуімен 37 мың 713 адамнан құралған балқарлар түгелдей депортацияға ұшырайды. Тарихи құжаттарда балқарларды депортациялау ісі «Солтүстік Кавказ – 455» деп аталды. Ешбір жағдайы жасалмаған 14 эшалонға тиелген балқарлар 18 күндік жолда суық пен індеттен 562 адамынан айырылады. 8 наурыз балқарларда қаралы күн ретінде аталып өтіледі. Саяси жер аударуға ұшыраған этностар мен этникалық топтар сталиндік зоба-лаң нәтижесімен көптеген қиыншылықтарға ұшырады. Депортацияға ұшырағандардың жағдайлары өте нашар болды. Азық-түлік, тұрғын үй, киім-кешектері болмады. Аштықтан, суықтан, жұқпалы індеттерден адам өлімі көбейді. 1946 жылы жалпы КСРО-ның территориясында жер аударылғандардың саны 2463940 адамды құрады. Олардың тең жартысы Қазақстанға жер аударылды. Барлығы 1 млн. 200 мың адамды құрады. 1953 жылы 1 қаңтарда республика аумағында басқа ұлт өкілдерінің саны 988373 адам болды.

Соғысқа дейінгі күшпен қоныс аудару мәселесі мемлекет қауіпсіздігін күшейту мақсатында жасалса, ал соғыс жылдары ұлттық-аймақтық автономиялары бар көптеген этностар тұтастай депортацияға ұшырады. Соғыс басталысымен Батыс Украина, Батыс Белоруссия, Балтық жағалауы, Бессарабия аумақтарынан республикаға арнайы қоныс аударылғандардың, яғни депортацияланғандардың жаңа контингенті пайда болды. Оларға «саяси сенімсіздер» деген айып тағылды. Кеңес-Герман соғысы жылдары 61 этнос пен этникалық топтар күшпен қоныс аудару үрдісіне ұшырады. Тарихи Отанына қайтпай, тұрақтап қалған ұлт өкілдерінің көпшілігі облысымызда өніп-өсіп, өркендеп отыр. Келмеске кеткен тоталитарлық жүйе, жер аударылған халықтардың трагедиялық тарихына қиянаты, ойланбай істелген іс-шаралары арқылы жазылмас жара, өшпес із қалдырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын: Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ. 2006. – 569 б. .*
- 2. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К., Депортация народов и проблема прав человека. – Алматы. № 1998. – С. 710.*
- 3. Сейткулова Ж.М. Жамбыл облысындағы этностар мен этникалық топтар тарихы: Монография – Тараз: Тараз университеті, 2017. – 190 б.*
- 4. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс- Казахстан., 1998. – С. 428.*
- 5. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. 3 – кітап. / Т.О. Омарбеков, Қ.С. Қаражан, М.Ж. Ташиенев және т.б. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 454 б.*
- 6. Бугай Н. Ф. Иосиф Сталин-Лаврентий Берия: «Их надо депортировать?». – М., 1992. – 233 с.*
- 7. Полян П. Не по своей воле история и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001. – 321.*
- 8. Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. – Алматы: – Дәнекер, 2000. – 128 б.*
- 9. Садыков У. Қурды: депортация в Казахстане / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. – 159 б.*

10. Козина В.В. Демографическая история Казахстана (XX-XX вв.). – Караганда:Изд.КарГУ,2007. –145 с.
11. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956) Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан /Отв. редактор Л.Д. Дегитаева. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 2000. – 344 с.
12. Абуов Н.А., Судьбы польских спецпереселенцев в Северо – Казахстанской области.// История борьбы за независимость в Северном Казахстане: материалы международной научно – практической конференции. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 272-280 бб.
13. Герман А.А.Немецкая автономия на Волге.1918-1941. – М.: МСНК- пресс, 2007. – С.576.
14. Сталинские депортации 1928-1954. Под общей редакции академика А.Н. Яковлева. /Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Серия: Россия. XX век. Документы. – М.:МФД, 2005. Материк. – С.904.
15. Алдажуманов К.С. Война и депортированные в Казахстан народы. // Тарихтан тағлым –өткенге тағзым атты «Тарихтан – қазіргі заманға» атты достастық елдері тарихшылары форумының материалдар жинағы. –Астана., -2000. 140 -150 бб.
16. Репель П.Б. Депортация немцев из европейской части ССР и трудармия по «совершенно секретным» документам НКВД ССР 1941-1944гг.//Российские немцы. Проблемы истории,языка и современного положения. – М., 1996. – С.69-96.
17. Под общей редакции академика А.Н. Яковлева. /Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Серия: Россия. XX век. Документы. – М.:МФД, 2005. Материк. – С.904.
18. Маймақов Ғ., Қалмұратов М., Байқонақов Е. Қазақстанның көпэтностылығының қалыптасу жолдары. – Шымкент: «АЗИЯТ»,2015. – 27 б.
19. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД и МВД СССР) // Социологическое исследование. – 1990. – № 11. – С. 103-114
20. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории, 1990. – № 7. – 4 б.

References:

1. Russian-Kazakh Explanatory Dictionary: on sociology and political science / Doctor of economics, professor E. Aryn:Pavlodar. NGO "ECO".2006. - 569 P .
2. Aldazhumanov K. S., Aldazhumanov E. K., deportation of narodov and the problem of human rights. - Almaty No. 1998. - P. 710.
3. Seitkulova zh.M. history of ethnic groups and ethnic groups in Zhambyl region: monograph – Taraz: University of Taraz, 2017. – 190 P.
- 4.deportees in Kazakhstan: time and conditions. - Almaty: Arys-Kazakhstan., 1998. - p. 428.
- 5.history of Kazakhstan (Kazakh Eli): a textbook consisting of 4 books.Kazakhstan is under pressure from colonial and totalitarian systems.Book 3./ Т. О. Omarbekov, К. S. Karazhan,М. zh.Tashenev et al. - Almaty: Kazakh university,2016. - 454 P.
6. Bugay N. F. Joseph Stalin-Lavrentiy Beria: "they need to deport?». Moscow, 1992. - 233 P.
7. Polyan P. Not by his Vol history and geography of active migrations to the USSR. Moscow, 2001. - 321.
8. Kulbayev T., Hegai A. Deportation. - Almaty: - Solder, 2000. -128 P.

9. Sadykov U. Kurdy: deportation to Kazakhstan / deportees to Kazakhstan: time and fate. Almaty: Arys-Kazakhstan, 1998. - 159 P.
10. Kozina V. V. demographic history of Kazakhstan (XX-XX BB.). He Nodded.Kargu,2007. - 145 P.
11. from the history of Polyakov in Kazakhstan (1936-1956) collected documents: archive of the president of the Republic of Kazakhstan /OTV. editor L. D. Degitaeva. - Almaty: LLP "Izdatelsky House "Kazakhstan", 2000. - 344 P.
12. Abuov N. A., Judges of Polish Special Forces in the North Kazakhstan region.// History of battles for independence in northern Kazakhstan: materials of the international scientific and practical conference. - Almaty: "Kazakh encyclopedia", 2011. – pp. 272-280.
13. Herman.A. German autonomy on the Volge.1918-1941. Moscow: ISSNK-press, 2007. - p. 576.
14. Stalinist deportations 1928-1954.under the general editorial office of the Academy of Sciences A. N. Yakovleva. / Sost. N. L. Pobol, P. M. Polyanyan. Series: Russia. XX century. Documents. Moscow: MFD publ., 2005. mainland. - P. 904.
15. Aldazhumanov K. S. War and deportees in the people of Kazakhstan. // Historical taglym –a collection of materials of the forum of historians of the Commonwealth countries "from history to modernity", dedicated to the memory of the past. - Astana., -2000. 140 -150 PP.
16. repel P. B. deportation of Germans from the European part of the USSR and the "improved secret" documents of the NKVD of the USSR 1941-1944.// Russian Germans. Problems of history, language and modern policy. MOSCOW, 1996. - PP. 69-96.
17. under the general editorial office of Academician A. N. Yakovleva. / Sost. N. L. Pobol, P. M. Polyanyan. Series: Russia. XX century. Documents. Moscow: MFD publ., 2005. mainland. - P. 904.
18. Maimakov G., Kalmuratov M., Baikonakov E. ways of formation of multiethnic Kazakhstan. - Shymkent: "Asia", 2015. - 27 p.
19. Zemskov V. N. Spetsposelentsy (on documents of the NKVD and MVD of the USSR) // Sociological Research. – 1990. - No. 11. - pp. 103-114
20. Bugay N. F. The Truth About the deportation of Chechen and Ingush peoples // issues of history, 1990. – No. 7. – p.4.